

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО 1940–1950-х РОКІВ

© Кочан І. М., 2011

У статті здійснено спробу детального аналізу українського термінознавства 1940–1950-х років ХХ ст., періоду майже замовчуваного в науковій літературі, перелічено основні праці з термінології та термінологічні словники, окреслено роль діаспори в утвердженні української наукової мови.

Ключові слова: українська мова, термінознавство, термінологічний словник, 1940–1950 р.р.

The author has tried to make a detailed analysis of Ukrainian terminology of 1940–1950's in the article, the period that had been hushed up in the scientific literature, counted main works in terminology and terminological dictionaries, described role of the diaspora in the consolidation of Ukrainian scientific language.

Keywords: Ukrainian language, terminology, terminological dictionary, lexicography, 1940–1950 years.

Українське термінознавство все ширше й ширше розкриває перед нами свою історію. І якщо окремі її періоди вже давно привернули до себе увагу вітчизняних мовознавців та термінологів, то період 40-х років ХХ ст. усе ще недостатньо описаний. Майже в усіх дисертаціях, присвячених становленню й розвитку різних терміносистем, цей період практично випущений. Попередній етап закінчується 1933–1935 роками, роками закриття Інституту української наукової мови, репресіями його співробітників і продовжується в 60-х роках ХХ ст. часами «хрущовської відлиги». Навіть якщо й виділяють етап 1935-1950 року, то справедливо зазначають, що він «характеризується спадом у мовознавчій науці взагалі й термінології зокрема. З одного боку, творчу працю вчених перервано звинуваченням українських філологів у народництві й націоналізмі, а з другого – Великою вітчизняною війною...» [9, с. 193].

Актуальність публікації полягає у виокремленні непростого десятиліття в нашій історії, пов'язаного з воєнним лихоліттям, сталінськими репресіями, нищенням цвіту української інтелігенції, а також десятиліття повоєнного, яке, з одного боку, відроджувало тенденції другої половини 30-х років ХХ ст., а з іншого, торувало шлях «національної відлиги».

Яким же було це десятиліття сорокових? Чи залишило воно хоч який-небудь слід в українському термінознавстві? Здається, чи до науки тоді було? З 1939 року почалася Друга світова. 1945 року закінчилася. Потім роки відбудови й виживання. Одначе, як з'ясувалося, це не чиста сторінка нашої наукової історії. У цей період також вирувала наукова думка, якщо не в самій Україні, то за її межами.

Мета статті – показати досягнення українського термінознавства в ці непрості періоди. Об'єктом дослідження, відповідно, став відрізок часу від 1939 до 1959 рр. Предметом – наукові публікації та практична діяльність у цей період у галузі української термінології як в Україні, так і за її межами.

За словами Ю. Шевельова, «українська мова за 1900–1941 року зробила швидкий поступ в напрямі збагачення лексичного фонду, поширення сфери вжитку й внутрішньої нормалізації. Проте, існуючи в умовах чотирьох окупацій, вона лишилася неповною в сенсі своєї соціальної бази, як і в

сенсі обслуговування сфер життя. Її майбутньому далі загрожувала загальна двомовність усієї освіченої верстви...» [11, с. 174–175].

Разом з возз'єднанням українських земель в єдину державу, у залежності від соціальної й мовної політики панівної верстви опинився й Захід України, де до цього часу існували науковий і культурний центр – Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Однак 1939 року він був у Львові зліквідований і переміщений у зарубіжжя. Розвиток українського термінознавства в СРСР був практично зупинений. Формування термінологічних систем відбувалося під пресингом російської мови і було зорієнтоване на максимальне наближення до неї.

Традиції саме українського термінознавства 20-х рр. ХХ ст. продовжила діаспора. Науковці української діаспори обґрунтували доцільність термінологічної праці на еміграції. Анатоль Вовк зазначав: «Термінологічна праця на еміграції мусить бути спрямована передусім на потреби Батьківщини... Із самостійністю потреба доброї термінології у всіх ділянках культури, науки і техніки стане актуальною і пекучою. Усе, що до цього часу робилося, буде упорядковане, виправлене, доповнене чи запропоноване на еміграції, буде тоді використане й належно оцінене. Цей лексичний фонд прискорить тим самим процес культурного відродження народу... А з першими проблесками волі вона знайде шлях в Україну» [1, с. 28].

Ще до початку воєнних дій на території СРСР, окремі термінографічні праці виходять у Кракові. Це, зокрема, «Термінологічний словничок церковного управління / Уклад Владика Іларіон (Огієнко І.)». – Краків, 1940; та праця І. Ільницького-Занковича «Вчімся військового словництва». – Краків, 1941, де існувало «Українське видавництво».

В Україні на цей час помітною подією став вихід «Словника найбільш вживаних друкарських термінів». – Львів, 1941.

Головним центром від половини 30-их років ХХ ст. стає Берлін, а саме словниковий відділ Українського наукового інституту. Від 1936 року словниковий відділ зайнявся систематичним збиранням і виписуванням лексичного матеріалу для великого словника української мови, видав цілу серію словників, таких, як «Німецький та український летунський словник» І. Ільницького-Занковича (Берлін, 1939), що містив близько 20 000 слів, та його ж «Німецький та український військовий словник» (коло 40 000 слів) (Берлін, 1939). «Німецько-український підручний словник» Ганни Наконечної, «Українсько-німецький підручний словник» Я. Рудницького, «Kleines deutsch-ukrainisches technisches Wörterbuch | J. Żukowskyj untermitwirkung v. Z. Kuzela. – Königsberg; Berlin: Ost-EuropaVerlag» («Німецько-український технічний словник» Й. Жуковського–З. Кузеля) (1943), практичні словники з машинознавства й фабричного виробництва З. Кузеля та Й. Жуковського, «Медичний німецько-український словник» Р. Смика і багато інших [4].

Зокрема у військовому словнику упорядник зберігає міжнародні назви, які органічно увійшли до української військової термінології, сформованої за зразками вже виробленої німецької фахової термінологіки, де переважають українські терміни-словосполучення, що є кальками німецьких. Серед них найпоширенішими є двокомпонентні: *газова амуніція* – Gasamunition, *панцерний пояс* – Panzergurtel, Під час укладання реєстру найменувань авторові словника довелося порушувати проблеми взаємодії інтернаціональних та національних компонентів.

Разом із Р. Димінським З. Кузеля підготував сільськогосподарський словник. Опрацював географічну термінологію в підручнику Бонакера (1944).

«Ретроджерела (тексти і словники 1940–1950 рр., видані в Україні та за її межами) зафіксували ряд двокомпонентних та багатокомпонентних утворень, які свідчать про активне освоєння запозичених термінів і пошуки власне українських мовних відповідників. Напр.: *знак особовий, розпізнавальний; кашкет повсякденний; кокарда військова; безкозирка (зі стрічкою); емблема для головного убору, виду зброї; костюм захисний; сорочка повсякденна; стрічка орденська; одяг спеціальний, захисний; однострій парадний, парадно-вихідний, повсякденний*» [12, с. 75].

У розпалі воєнних дій світ побачив «Українсько-німецький словник» З. Кузеля й Я. Рудницького і за участю К. Г. Маєра (Лейпциг, 1943), який був створений за вимогами часу й містив оновлену термінологію. В основу лягали попередні напрацювання. У роботі активно використовувалися словники та мовознавча література, створена під час «золотої доби». Я. Рудницький підготував частину від «А» до «О», Кузеля опрацював у ньому матеріали на літери П–Я, підготував бібліографічний покажчик. Водночас, на прохання Є. Коновальця, З. Кузеля рекомендує Я. Рудницького для редагування німецько-українських словників військової термінології І. Ільницького-Занковича. Також З. Кузеля був співавтором (разом з І. Мірчуком та Р. Димінським) німецькомовної енциклопедії українознавства, перша частина якої, незважаючи на труднощі, пов'язані з цензурою гітлерівської Німеччини, вийшла з друку в 1942 р. під назвою «Hundbuch der Ukraine» [5, с. 52].

На жаль, така робота була перервана воєнними подіями Другої світової війни.

У повоєнний час поза межами України, зокрема в Мюнхені, Федеративна Республіка Німеччини, 1945 року знову відновили свою діяльність Український Вільний Університет (УВУ), який успішно працював у Празі у міжвоєнний період (він мав два факультети – філософський та права і суспільних наук. Про потужний професійний рівень вузу свідчить його склад: на філософському факультеті викладало 40 професорів і доцентів, а на факультеті права і суспільних наук – 20) та інші українські наукові структури. А також НТШ (1947) та Український технічно-господарський інститут. Під проводом доктора Дмитра Дорошенка діяло Центральне представництво української еміграції (ЦУПЕ), яке мало ряд референтур, а саме: церковних справ, наукових, високого шкільництва, середніх і фахових шкіл, літератури й мистецтва, дошкільного виховання [9].

1945 року в Авгсбурзі було засновано Українську Вільну Академію Наук з такими найважливішими відділами: передісторії, історії та теології, літератури, мовознавства, мистецтвознавства, педагогіки й психології, книгознавства, біології й медицини. При академії існувало Товариство охорони українських пам'яток на чужині, Музей-архів, Бібліотека. Крім УВАН існувало в Мюнхені Українське історично-філологічне товариство, Українська Висока Економічна Школа, Українська Православна Богословська Академія (із двома факультетами – богословським і педагогічним).

На території повоєнної України лексикографічна діяльність відновлюється лише згодом. Перші відомості про неї знаходимо у статтях П. Горещького «Принципи складання російсько-українських термінологічних словників» (1946) та «Укладання російсько-українського термінологічного словника на основах радянського мовознавства» (1947 р.).

1946 року виходить «Український правопис», що містив як додаток на 20 сторінках граматичну термінологію: українсько-російську і російсько-українську.

Через рік, у 1948 році світ побачив «Російсько-український словник» Академії наук УРСР, який мав би бути корисним «...тим працівникам науки і культури, які в своїй науковій і практичній діяльності мають справу з українською мовою» [8, с. 76]. Ця лексикографічна праця була прорецензована позитивно в багатьох тогочасних періодичних виданнях. Однак серед істотних зауважень були закиди на недостатність опрацювання української частини окремих словникових статей, відсутність синонімів та деяких фразем, неправильний чи приблизний переклад окремих слів тощо. Цей словник породив низку публікацій щодо певної групи термінів чи спеціальної лексики у ньому. Це, зокрема, публікації М. Ф. Бойка «Про сільськогосподарську термінологію в «Російсько-українському словнику 1948 року», Л. І. Довганя «Про технічну термінологію в «Російсько-українському словнику 1948 року»; І. С. Кривецького «Про сільськогосподарську термінологію в «Російсько-українському словнику 1948 року» тощо. Вихідною мовою є російська.

Цього ж таки, 1948 року, виходить «Словник медичної термінології : Латинсько-українсько-російський» М. Ф. Книповича, складений за участю Л. Ф. Єрофєєва та А. Л. Залкінда, де вихідною мовою вже була латинська.

1949 року з'являється «Колгоспна виробнича енциклопедія» у 2-х томах / головний редактор В. В. Мацкевич. Перший том охопив словникові статті від «абрикоса» до «молочні продукти», а

другий «нагул худоби – ячмінь». Це, по суті, був переклад російськомовного видання, що вийшло роком раніше.

1949 року виходить перший том «Енциклопедії українознавства» за головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі (Мюнхен – Нью-Йорк).

Десятиліття від 1950 до 1959 рр. також має цікаві моменти як в національній термінографії, так і в теоретичному термінознавстві. Зокрема 1953 року побачив світ «Російсько-український словник географічних назв» А. С. Кара-Моско та М. К. Токарського.

У цей період активно досліджують мовознавчу термінологію, а також філософську, юридичну, хімічну. 1951 року К. К. Цілуйко публікує в «Лексикографічному бюлетені» статтю «Про принципи побудови словника граматичної термінології», в якій висловлює свої погляди про структуру такої праці та необхідність її створення.

Як відповідь на цю публікацію 1957 року в Сімферополі побачив світ «Словник українсько-російської граматичної термінології і слів, зв'язаних з вивченням граматики» А. А. Кондратюка, який було складено відповідно до розташування матеріалу в підручниках. Ця книжка проектувалася на вчителів української мови Кримської області. Цього самого року Є. В. Кротевич та Н. С. Родзевич уклали «Словник лінгвістичних термінів». Він містив термінологію загального мовознавства й славістики, а також терміни європеїстики.

Наукова критика поставилася до цього першого в Україні лексикографічного видання аж надто суворо, докоряючи упорядників за «численні пропуски термінів, деякі неточності або неправильні посилання на інші статті...». Проте це був словник з вихідною українською частиною і став настільною книгою для українських філологів і сприяв глибокому дослідженню лінгвістами своєї фахової терміносистеми. 1959 року захищає кандидатські дисертації Т. В. Баймут на тему «Історичний словник української граматичної термінології» та Н. А. Москаленко «З історії української граматичної термінології», у яких розглянуто питоми українські терміни на позначення граматичних понять.

Крім лінгвістичної, увагу мовознавців-термінологів привертають філософська та юридична терміносистеми. У 1952 році вийшов «Короткий філософський словник» за ред. М. Розенталя, П. Юдіна (1952). Це був дослівний переклад російськомовного видання. Однак його поява покликala до життя дослідження української терміносистеми. Публікують наукові праці Д. П. Кирик «Про співвідношення понять «філософська лексика» і «філософська термінологія», «Спостереження над формуванням філософської термінології в українській літературній мові ХІХ ст.»; О. А. Сербенська «Про розроблення української юридичної термінології», «З історії українських юридичних термінів» [2].

1958 року Н. С. Родзевич запропонувала «Проспект російсько-українського словника технічної термінології з інструктивними вказівками. (Для обговорення)», який був надрукований у «Лексикографічному бюлетені» 1958 року, випуск 6.

Видання термінологічних словників набуває державного значення. Під головуванням академіка Й. З. Штокала було утворено Словникову комісію, на яку «покладалося визначення основних принципів укладання словників, організація авторських колективів і добір редакторів, контроль за їх роботою, затвердження словників до друку» [9, с. 104]. Словникова комісія залучила чимало відомих на той час спеціалістів-фахівців, переважно працівників науково-дослідних установ Академії наук УРСР, Київського і Львівського політехнічного інститутів, Київського університету тощо, а також лінгвістів-лексикографів. У виданнях Академії наук починають з'являтися інструктивні матеріали на зразок: «Про створення словників наукової термінології» (1957) [2; 6; 10].

Починають виходити російсько-українські термінологічні словники різних галузей знань. У 1959 році з'явилися перші ластівки. Це зокрема: «Російсько-український геологічний словник» С. І. Головащука та І. Л. Соколовського (19 000 термінів), «Українсько-російський гірничий словник» (20 000 термінів), укладачами якого є О. А. Ковшуля, М. З. Гармаш, М. С. Зільбан, «Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування» (16 000 термінів), який

уклали В. В. Хільчевський та В. І. Шашков, «Російсько-український хімічний словник», укладачі: Є. Ф. Некряч, Ю. П. Назаренко, В. П. Чернецький (6 000 термінів); «Російсько-український фізичний словник», укладачі: В. В. Гейченко, О. З. Жмудський, П. П. Кузьменко, Є. Д. Майборода (16 000 термінів).

І хоча домінували засади «унормування великого шару лексики різних термінологічно-номенклатурних систем сучасної української літературної мови» на кшталт найменшого розходження з російськими науковими назвами, проте, у деяких виданнях до російських термінів, окрім прямого відповідника, додавалися синоніми, що нерідко містили й українські питомі фахові назви. Тому в рецензіях на подібні видання натрапляємо й на таке «Правда, у виданих досі галузевих термінологічних словниках ще не завжди з потрібною повнотою фіксується наявна як у фаховій, так і науково-популярній літературі термінологія та номенклатура, іноді трапляється різнобій у підході до перекладу тих самих термінів упорядниками різних словників, не витримується одноманітність оформлення словникових матеріалів, а то й прийнята система в конкретному словнику...» [8, с. 105].

Отже, у період 1940–1950 рр. термінологічна робота не припинялася. Основна діяльність українських термінологів була перенесена закордон. У 1950-их роках починає відроджуватися вона і в Україні. Однак тут ще домінують засади так званого «радянського» мовознавства». Позитивним є те, що перелічені видання засвідчили: українська мова існує в науці. Є цікаві лексикографічні праці й наукові статті, де відроджуються окремі національні терміни, йдуть пошуки вдалого відповідника до російських фахових слів. Починався період «хрущовської відлиги» ...

1. *Анатоль Вовк / ред. Б. Рицар, М. Комова. – Л. : Ліга-Прес, 2002. – 64 с.* 2. *Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова :Бібліографічний покажчик. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – 298 с.* 3. *Збірник на пошану Зенона Кузеля: Праці філологічної та історично-філософської секції / За ред. В. Янева. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней : Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1962. – Т. CLXIX.* 4. *Ключковська І. Роль діаспори у творенні української термінології / І. Ключковська // http://www.mio.k.lviv.ua/index.php?option=com_blog_calendar&a.* 5. *Кузеля З. Українознавство в Німеччині (1939–1945) / Зенон Кузеля // Сьогодні і минуле. – 1948. – С. 49–56.* 6. *Комова М. Українська термінографія 1948–2002 / Марія Комова. – Л. : Ліга-Прес, 2003.– 110 с.* 7. *Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст.: Бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. – Л. : Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, 1999. – 360 с.* 8. *Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії і практики) / Л. С. Паламарчук. – К. : Наук. думка, 1978. – 202 с.* 9. *Симоненко Л. Основні етапи розвитку української термінології другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Л. Симоненко. // Мовознавство: Шостий міжнародний конгрес українців : К. ; Донецьк, 2005. – Кн. 5. – К.; Донецьк, 2007. – С. 192–201.* 10. *Терминоведение на Украине: Библиографический указатель 1947–1980 / Составители: М. Ф. Богуцкая, А. В. Лагутина – К.: Наук. думка, 1982. – 105 с.* 11. *Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1999.* 12. *Яценко Н. Основні етапи становлення української військової термінології / Н. Яценко // Українська мова. – 2007. – №3. – С. 74–79.*